

УДК 94:[351.74НКВД:316.62]((47+57):477)“1937/1938“
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.9>

Літинський В.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЯК МАРКЕР ПОВЕДІНКИ ВИКОНАВЦІВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

У статті охарактеризовано прояви поведінки підпорядкування працівників органів НКВД за матеріалами архівно-кримінальних справ. На основі аналізу архівно-кримінальних справ вперше охарактеризовані маркери поведінки виконавців терору в історичному аспекті. Методологія дослідження ґрунтується на принципах конкретно-історичного та міждисциплінарного підходу, об'єктивності, джерелознавчого та історіографічного аналізу. Застосовані біографічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи. Однією з психологічних особливостей працівників НКВД можна вважати їхню схильність до підпорядкування. Підпорядкування виступає як динамічна модель виживання в системі. Коли людина ставала членом органів держбезпеки, вона практично втрачала здатність виробити власний стиль поведінки, тим більше його зберегти, вона наслідувала корпоративні норми, особливо в ситуаціях зі складними завданнями, і тому часто діяла не відповідно до власних думок. При поясненні власної поведінки працівники НКВД застосовували різноманітні стратегії, щоб не лише виправдати себе, але й згладити певну розбіжність між своїми діями та своїм уявленням про себе. Такий підхід може свідчити про те, що працівники, які були віддані своїй ролі в організації, мали тенденцію адаптувати свої переконання та цінності до вимог цієї ролі. Підпорядкування виступає як ключовий елемент тоталітарної системи, яка ставить за мету зробити людину абсолютно покірною та слухняною, створюючи умови, за яких її життя можливе лише в певних межах, з яких неможливо вийти, і що може стати причиною пристосування виконавців до історичних обставин, в яких вони працювали. Яскравою ознакою є дегуманізація жертви, що виправдовувала або раціоналізувала вбивства. Жертви часто зображувалися дуже загрозливими і крайні заходи щодо них могли бути виправдані, щоб відвернути потенційну небезпеку, яку вони становлять. Таким чином, дегуманізація жертв могла передбачати, що вони заслуговують на екстремальне поводження. Додатковими характеристиками поведінки виконавців терору є: орієнтація на владу, штучна солідарність і згуртованість, культ «наси́льства», внутрішній конфлікт, пристрасть та страх віктимність. Важливим інструментом совєтської ідеології був культ «ненависті» та його компоненти, які могли виступати як проявом, так і каталізатором поведінки підпорядкування.

Ключові слова: Великий терор, НКВД, виконавець, репресії, соціальна психологія, підпорядкування, насилля, ідеологія, тоталітаризм.

Постановка проблеми. Офіційною причиною терору, за думкою совєтського керівництва, була широка змова, яку очолювали відступники з партійного керівництва та яка пронизувала всі сфери життя тогочасного суспільства. Розкриття цієї змови та «зінання» її керівників стали причиною судових переслідувань і покарань. Як репресивна система ламала людину, як себе закріплювала. Аналіз поведінки осіб, які були виконавцями Великого терору, а потім стали його «жертвами», дозволяє виявити особливості совєтської системи покарань. Кадрові справи, які були одними з найбільш утаємничених документів совєтських спецслужб, тепер доступні для дослідників. Таким чином, увага досліджень масових репресій частково перенеслася на аналіз діяльності посадових

осіб, які несли відповідальність за виконання репресивних заходів на різних рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Існує низка досліджень поведінки виконавця Великого терору 1937–1938 рр. але вони не є зібраними в один цілісний наратив. Тому існує необхідність скласти комплексну картину з особливостей поведінки, зокрема підпорядкування, виконавців терору в аспекті історичних обставин, які склалися у 1937–1938 рр. в УРСР. Науковці здебільшого зосереджуються на історичній складовій процесів масових репресій, значно менші акценти зроблені у площині історичної психології, соціології та психології.

Окремі зарубіжні історики [14], соціологи [5; 7], психологи [4; 12] звертаються у своїх дослі-

дженнях до аналізу поведінки злочинців, характеристики ідеології, як каталізатора насилля, реакцій індивіда на авторитет та владу, орієнтування на керівництво, згуртованість та інші інструменти підпорядкування. Дослідження виключно загального характеру, хоча й не стосуються безпосередньо виконавців терору, але з використанням інших історичних аналогій дають змогу зрозуміти особливості поведінки людини у певних обставинах, вплив ідеології на світогляд людини.

Українські науковці у своїх працях розкривають особливості судових процесів над виконавцями терору та характеризують особливості, пов'язані з аналізом працівниками НКВД власної поведінки. Дослідники В. Васильєв та Р. Подкур аналізують підґрунтя злочинності виконавців та акцентують на зростанні суспільної ксенофобії у 1930-х рр., що є важливим для розуміння особливостей підпорядкування, як маркера поведінки совєтської людини [15]. О. Довбня присвятила увагу теоретичному аналізу, характеризуючи причини притягнення до відповідальності працівників НКВД [2].

Важливим джерелом є опубліковані документи судових процесів (протоколи допитів, звинувачувальні висновки, протоколи засідань військових трибуналів та їх ухвали, рішення Військової колегії Верховного суду СРСР тощо) кримінального покарання працівників органів НКВД УРСР, звинувачених у порушеннях соціалістичної законності у 1937–1938 рр. Документи містять описи різноманітних видів злочинів, скоєних співробітниками НКВД під час Великого терору, що розкриває діяльність органів НКВД, прокуратури та судових органів у питаннях кримінального покарання та їхні конкретних наслідків [6; 9; 10].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості поведінки підпорядкування виконавців Великого терору на основі аналізу архівно-кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу. Одним зі способів пояснити злочинні дії в 1937–1938 рр. в СРСР є зосередження на характеристиці вбивць, зокрема на певних знакових рисах. Доречним є розрізнення між трьома процесами соціального впливу – підпорядкуванням, ідентифікацією та інтерналізацією, – описане американським психологом Г. Келманом [1, р. 55].

Важливим у розумінні підпорядкування як маркера поведінки є визначення історичного контексту судових процесів над виконавцями терору. О. Довбня стверджує, що причинами притягнення до відповідальності працівників НКВД, почина-

ючи з 1939 р., були такі передумови: перенесення відповідальності за порушення «соціалістичної законності» з партійних структур на органи державної безпеки, мінімізація соціального невдоволення, що виникало внаслідок масових репресивних заходів та зловживань співробітників НКВД, припинення діяльності прямих виконавців каральних заходів, виключення потенційних критиків з лав НКВД. У період з 1939 по 1941 роки відбулося оновлення особового складу підрозділів органів державної безпеки [2, с. 252].

Німецький дослідник радянського терору М. Юнге зауважує, що чекістів засуджували за службові злочини і це головне звинувачення, висунуте на їхню адресу з боку влади, замінило, починаючи приблизно від осені 1938 р., звинувачення політичної природи, як правило, у троцькізмі, які практично завжди використовували в разі засудження чекістів та інших представників партійно-державних еліт [3, с. 75].

Американський соціальний психолог С. Мілгрем, спираючись на особливості поведінки людини у певних історичних обставинах, стверджував, що емоційне ухиляння може сприяти виживанню людей, які вигідно адаптуються до ієрархічних ситуацій та організованої соціальної діяльності. Як наслідок, на його думку, людина розвинула еволюційний потенціал до послуху. Це є не простим інстинктом слухняності, а саме потенціалом слухняності, що є динамічним, мобільним до впливів суспільства і ситуацій [4, р. 327].

При аналізі поведінки підпорядкування/слухняності слід брати до уваги мотивацію вступу до органів держбезпеки. Чекіст міг стати членом організації таємної поліції не лише тому, що вона могла задовільнити його потреби, а тому, що каральна система власне і формувала ці потреби, як і життя загалом.

При аналізі поведінки підпорядкування/слухняності слід брати до уваги мотивацію вступу до органів держбезпеки. Чекіст міг стати членом організації таємної поліції не лише тому, що вона могла задовільнити його потреби, а тому, що каральна система власне і формувала ці потреби, як і життя загалом. Відтак працівник міг перекладати відповідальність на організацію або ж групу чи окрему людину, полегшуючи, на власну думку, собі життя. Ця перспектива показує, як організації зла можуть з часом змінювати людей, що входять до них [5, р. 221].

З 1920-х рр. у СРСР почалися процеси з формування «нової людини». При цьому кожна (майже

кожна) особа перебувала у певній структурі і мала програму дій та поведінки. З року в рік інструкції з добору кадрів до органів дедалі рідше нагадували про відданість справі пролетаріату. Керівники ЧК, а згодом ГПУ-НКВД насамперед опікувалися іншим – вмінням працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі. Особа мала відповідати критеріям, які були визначені.

Варто зазначити, що при поясненні власної поведінки чекісти зверталися до різноманітних варіантів стратегій, щоб не тільки виправдати себе, але й зм'якшити певну невідповідність між тим, що вони чинили, і тим, ким себе вважали. У намаганні виправдати себе наскрізною є віктимність виконавця, а також деформація психіки людини внаслідок вчинених дій, які можна простежити зі слів одного з виконавців: «Я не можу казати цифри, але я сам перестріляв тисячі людей. Це стало відображатися на здоров'ї. Дійшло до того, що два рази я намагався стріляти в себе. Ходив по вулиці і раптом починаєш бігти, здається, що за тобою біжать розстріляні. Прийдеш на роботу, а працювати не можеш, підеш, вб'єш пташку чи кішку, і потім працюєш» [6, с. 387].

Ще одним аспектом підпорядкування є те, що працівник міг виконувати певні дії, які, на його думку, хотіли зробити інші, аби отримати позитивну відповідь чи похвалу від влади [1, р. 99]. Виконуючи або формуючи злочинні накази, особа могла здійснювати поведінку, з якою внутрішньо не погоджувалася, але вираження злочинних дій було необхідним для досягнення бажаного соціального ефекту.

Окрім того, у системі згуртованості можна виділити певні парадигми щодо контролюючого впливу на життя людини, орієнтації людини на владу та ідеологічної прихильності. Соціологом Т. Блассом було розглядає реакції індивіда на авторитет: довіра, моральні судження та їх рівень, стан соціального інтелекту та наявність індивідуальних відмінностей у ворожості ставлення до ворога [7, р. 405]. Також науковець зазначає, що сформовані системи релігійних переконань, які за своєю суттю підкреслюють божественний вплив і владу, можуть бути особливо важливими у формуванні реакції людини на світський вплив і владу. Заперечивши існування Бога, проводячи антирелігійну політику, советський режим за допомогою штучних ритуалів та практик у світогляді людини намагався стати заміником будь-якої релігії. Відбувалася особлива орієнтація на владу. Як наслідок – розв'язання власних проблем вбачалося

у зверненні до влади керівництва, яке володіло значною мірою всім, що мала або ж могла мати людина. З останніх слів заступника начальника УНКВД по Житомирській області Г. Гришина-Шенкмана на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВД Київського округу: «Привезли одразу 100 людей і всіх на розстріл – це дуже важка справа, і тому я звертав увагу, головним чином, на те, щоб не розконспірувати операцію, так як це могло нанести великої політичної шкоди партії» [6, с. 383]. З наведених слів службове конспірування можна розглядати як один з механізмів згуртованості. Людина в першу чергу ставила на головне місце інтереси партії, орієнтуючись на її політику, при цьому зовсім не йдеться про особисті наслідки.

Американський психолог з насильства Е. Стауб пропонує розглядати орієнтацію на владу як одну з характеристик пересічних людей, які стають вбивцями [8, р. 88]. При цьому варто зазначити, що не всіх виконавців можна назвати «пересічними» людьми, які випадково потрапили до органів, про що свідчать слова начальника УНКВД по Київській області О. Р. Долгушева: «Я, орденоносець, керував забезпеченням проведення першотравневої демонстрації, котра пройшла дуже вдало, і моя робота отримала схвалення. Три-чотири місяці працював начальником охорони при секретарі ЦК КП(б)У Хрущові, і при відвіданні ним Одеси особисто запобіг теракт проти нього. Ось це, і також моя суспільна робота в партжитті і являлись основою мого висунення» [9, с. 158].

Частина працівників органів держбезпеки могла бути людьми з високим рівнем орієнтування на владу та віддати перевагу ієрархічним відносинам, де існує чітке структурування та розмежування сфер впливу та управління. Їм міг подобатися послух та влада. Для поведінки таких людей характерні порядок і передбачуваність. Все ж не слід відкидати індивідуальні відмінності в орієнтуванні на владу, що все ж можуть впливати на те, як чекісти могли ставитися до людей з різним авторитетом та статусом, або навіть сприйняття ними ідеологій та інших компонентів соціального світу. Прикладом слугує цитата колишнього працівника органів УНКВД Г. А. Тимошенка: «З 1937 року у нас складалася така ситуація. Якщо би хтось з керівництва сказав, що це злочин – я би цього не зробив. Я боявся вдома спати, щоби не проговоритися уві сні перед дружиною. *Якщо я винен, покарайте мене, але дайте відновити здоров'я, котре я втратив у боротьбі з ворогами, і я буду захищати советські кордони. Я хочу ще жити,*

працювати і дати совєтській владі користь» (курсив автора) [6, с. 292]. Простежується серйозна деформація, яка відбулася з працівником та деконструкт нормальності людини.

Однією з ключових ознак, яка простежується при розгляді протоколів судових процесів над виконавцями терору, є наявність культу «насилля» як можливого наслідку впливу ідеології.

Мова у совєтській системі виступала як носій інформації ідеологічної та цензурованої, структурованої, також як засіб засвоєння смислів говоріння та мовлення, створення дискурсу, нарративу. Зі слів працівників НКВД, є зрозумілим, що лексичне клеймо «ворога» міцно закріпилося у спілкуванні і могло бути теж одним із пояснень насильницької поведінки: «Можливо, що застосування в допитах так званого «третього ступеня» до ворогів народу (знову ж таки, до дійсних ворогів) допустиме, принаймні, в окремих випадках, мені здається, це заперечувати не можна» [10, с. 345].

Люди використовували таку лексику, яка могла бути додатковим стимулом до формування або ж переформування певної групи, яка часто було обрана владою та щодо якої створювалися стереотипи, яка ідеологічно оголошувалася «нечистою». У цих процесах вони змінювали спектр, через який розглядали себе. Очевидним з розповідей про скоєні дії працівниками є те, що слова щодо шкідництва і безпеки країни, порядку ввійшли в повсякденний нарратив та використовувалися для конструювання себе як жертви іншої групи, обставин, наказів верхівки, або як потенційних рятівників совєтської нації [11, р. 92].

Професор психології Р. Стернберг стверджує, що найпотужнішою силою, яка лежить в основі масових убивств і геноциду, є ідеологія «ненависті», яку ретельно плекають і формують, щоб досягти цілей, свідомо, планомірно і систематично [12, р. 13]. Ідеологія в СРСР певною мірою ґрунтувалася на ненависті і поширювалася через закони і суди, соціальне навчання і пропаганду, яку поширювали засоби масової інформації.

Совєтська людина, незважаючи на створений образ колективності і згуртованості, залишалася глибоко самотньою. Такою людиною було легко маніпулювати, адже через розривання зв'язків із зовнішнім світом чи власними рідними індивід міг легко підпорядковуватися наказам влади. Останнє слово співробітника УНКВД по Житомирській області Ігнатенка: «Я знав, що борюся з ворогами народу і не шкодував свого життя. З 1931 року я працював на виконанні спецзавдань. Найбільш чорнову роботу я виконував. Сам я зобов'язаний був прати

собі, так як я був весь в крові і боявся кому- небути дати свою білизну» [6, с. 387]. Робота в органах часто передбачала ведення ізольованого життя через неможливість приховати її наслідки та особливості. Історик І. Кашу також зазначає, що дух загальної підозри і недовіри до близьких або знайомих людей ефективно впливав на співробітників НКВД, переконував їх у тому, що вони роблять «праве і потрібне діло». Тих, хто не виконував накази і не отримував необхідну кількість зізнань, вважали «слабкими», натомість «передовики» терору слугували прикладом для наслідування [13, с. 179].

Ш. Фіцпатрік стверджувала про особливе місце чуттєвої інформації на особу, що було сформоване в тоталітарному суспільстві [14, р. 111]. Життя людини знаходилося в руках тих, хто володів досьє, будувалося тими, хто його складав. Людиною вважалася проекція або відображення досьє.

У підсумку варто зазначити, що особливою небезпекою є поєднання трьох компонентів ненависті у загальній системі підпорядкування. При такому симбіозі ненависники відчували потребу знищити свого ворога. Одним із аспектів є зростання суспільної ксенофобії, що сприяло масовим пошукам «ворогів», що було основним завданням діяльності органів держбезпеки. Їх співробітники постійно поширювали твердження про глобальні зміни, якими пояснювали чи не всі труднощі життя [15, с. 39]. Ідеологія ненависті впливала на людину через пропаганду, що відіграло важливу роль у поширенні ідей масових вбивств. Такий вид пропаганди функціонував для того, щоб заперечити близькість чекіста до обвинуваченого, розпалити жагу ненависті і сформувати схильність до хибних переконань щодо жертви, які нав'язалися шляхом формування фальшивих припущень, стереотипних образів.

Висновки. Збірник документів «Відлуння Великого терору» містить велику кількість документів, які дають змогу охарактеризувати особливості поведінки працівників органів НКВД у 1937–1938 рр., зокрема маркери підпорядкування, та простежити особливості скоєних дій виконавцями терору. З аналізу історичних обставин можна простежити процес переходу людини від «виконавця» до «жертви» системи. Підпорядкування притаманне загальній системі тоталітаризму, аби зробити людину повністю покірною та слухняною, структурувавши її життя та визначивши межі, за які не можливо вийти, і могло стати причиною пристосування виконавця до тих історичних обставин, у яких доводилося працювати.

Список літератури:

1. Kelman C., Hamilton V. Lee. *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989. 382 p.
2. Довбня О. Притягнення співробітників УНКВД по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору». *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2015, № 2. С. 258–298.
3. Юнге М. Цапи відбувалися пручаються. Процеси над порушниками «соціалістичної законності» в Миколаївській області в 1939–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015 № 2. С. 6.
4. Milgram S. *The Individual in a Social World: Essays and Experiments*. Addison Wesley, 1977. P. 324–332.
5. Waller J. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002. 221 p.
6. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1. К.: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.
7. Blass T. Understanding Behavior in the Milgram Obedience Experiment: The Role of Personality, Situations, and Their Interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. № 6. P.398–413
8. Staub E. *The Roots of Evil*. New York: Cambridge University Press, 1989. 354 p.
9. Відлуння Великого терору. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 2. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.
10. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
11. Rafter N. *The Crime of All Crimes: Toward a Criminology of Genocide*. NYU Press, 2016. 320 p.
12. Sternberg R. J. A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 2003. 7(3). P. 299–328. DOI: 10.1037/1089-2680.7.3.299
13. Кашу І. «Чистка» співробітників НКВД Молдавської АРСР після «Великого терору» 1937–1938 рр.: справа. Івана Тарасовича Широкого-Майського. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015, № 2. С. 171–179.
14. Fitzpatrick S. *Tear off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press, 2005. 345 p.
15. Васильєв В., Подкур, Р. Радянські карателі. Співробітники НКВД – виконавці «Великого терору» на Поділлі. НАН України. Інститут історії України. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.

Litynskyi V.V. SUBMISSION AS A MARKER OF THE BEHAVIOUR OF THE PERPETRATORS OF THE GREAT TERROR

The article describes the manifestations of subordinate behaviour of NKVD officers based on the materials of archival criminal cases. Based on the analysis of archival and criminal cases, the markers of the behaviour of terror perpetrators are characterised for the first time in the historical aspect. The research methodology is based on the principles of a specific historical and interdisciplinary approach, objectivity, source and historiographical analysis. The biographical, problematic and chronological, comparative and historical methods are used. One of the psychological features of the NKVD employees is their tendency to subordination. Subordination acts as a dynamic model of survival in the system. When a person became a member of the state security services, he or she practically lost the ability to develop his or her own style of behaviour; let alone maintain it; he or she followed corporate norms, especially in situations with complex tasks, and therefore often acted not in accordance with his or her own thoughts. When explaining their behaviour, NKVD officers used a variety of strategies to not only justify themselves but also to smooth out a certain discrepancy between their actions and their perception of themselves. This approach may indicate that employees who were committed to their role in the organisation tended to adapt their beliefs and values to the demands of that role. Subordination is a key element of a totalitarian system that aims to make a person absolutely submissive and obedient, creating conditions under which their life is possible only within certain limits from which it is impossible to escape, and which can lead to the adaptation of performers to the historical circumstances in which they worked. A striking feature is the dehumanisation of the victim, which justified or rationalised the killings. Victims were often portrayed as highly threatening and extreme measures against them could be justified to avert the potential danger they posed. Thus, the dehumanisation of victims could imply that they deserved extreme treatment. Additional characteristics of the behaviour of terror perpetrators include: a focus on power; artificial solidarity and cohesion, a cult of «violence», internal conflict, passion and fear of victimisation. An important tool of Soviet ideology was the cult of «hatred» and its components, which could act as both a manifestation and a catalyst for submissive behaviour.

Key words: Great Terror; NKVD, perpetrator; repression, social psychology, subordination, violence, ideology, totalitarianism.